Γιώργος Σεφέρης: Ένας Έλληνας - ο Μακρυγιάννης

Πηγή: **Γιώργου Σεφέρη, «Δοκιμές»**, εκδ. Ίκαρος, Αθήναι 1981 (4).

Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης

ΤΗΝ ΠΑΛΙΑ συνοικία του Μακρυγιάννη την ξέρουν όλοι οι Αθηναίοι. Τη δράση του αγωνιστή του ’21, του πρωτεργάτη της Γ’ Σεπτεμβρίου και του κατάδικου των στρατοδικείων του Όθωνα, την ξέρουν όσοι μελέτησαν τα χρονικά της Επανάστασης και της βαυαροκρατίας. Είναι όμως λιγοστοί εκείνοι που πρόσεξαν πως ο Μακρυγιάννης μας άφησε ένα πολύ σημαντικό βιβλίο -την ιστορία της ζωής του- ίσως επειδή ήταν ένας αγράμματος.

Τον Μακρυγιάννη των Απομνημονευμάτων τον αγάπησαν πραγματικά μερικοί νέοι που άρχισαν να δημοσιεύουν ύστερα από τη μικρασιατική καταστροφή. Δε νομίζω πως θα γελαστώ πολύ αν προσθέσω πως η φωνή του μπαίνει δειλά και ψιθυριστά στην ελληνική ζωή ανάμεσα στα 1925 και στα 1935. Κι αυτό δεν μπορούσε να φανεί στο πλατύ κοινό. Οι νέοι που μεγάλωσαν στον περασμένο παγκόσμιο πόλεμο και ήταν ακόμη στην ακμή της ηλικίας τους όταν άρχισε η σημερινή κρίση, δεν πρόφτασαν ούτε το έργο τους να ωριμάσουν ούτε να αποκαταστήσουν τη δική τους ιεραρχία πνευματικών αξιών όπως την ήθελαν. Και όμως είναι γνωστό σε όσους ενδιαφέρθηκαν να παρακολουθήσουν τα ελληνικά ρεύματα στα μεσοπολεμικά εκείνα χρόνια, πως με τη μικρασιατική καταστροφή αρχίζει στον τόπο μας μια περίοδος ιδεολογικών ισολογισμών και μετατροπών που μπορεί να παραβληθεί με την περίοδο, της αναμόρφωσης που ακολούθησε τον πόλεμο του ’97. Τις προσπάθειες αυτές τις σκέπασε ή τις ετοιμάζει οξύτερες ο σημερινός αγώνας. Γι’ αυτό και ο Μακρυγιάννης, που βρήκε μια φορά το δρόμο της καρδιάς των νέων, θα πρέπει να περιμένει να

καθαρίσει πάλι ο ουρανός για να πάρει τη θέση που του αξίζει.

Αισθάνομαι -και πιστεύω πως το αισθανόσαστε και σεις -ότι με τέτοιες συνθήκες μου είναι δύσκολο, μέσα στο διάστημα μιας σύντομης ομιλίας, να σας πείσω για τη σημασία του βιβλίου του Μακρυγιάννη, ή τουλάχιστο να σας δείξω το μονοπάτι που ακολούθησα για να νιώσω ένα τόσο αγνοημένο έργο. Είμαι, με κάποιον τρόπον, ο πρώτος μάρτυρας που ακούτε για μιαν άγνωστη υπόθεση. Έτσι θα ήθελα να σας παρακαλέσω να προσέξετε χωρίς προκατάληψη τις λίγες περικοπές που θα σας διαβάσω από το κείμενο του Μακρυγιάννη και να μου δώσετε την καλή σας προαίρεση.

Ωστόσο υπάρχει κάτι που μου αλαφραίνει την καρδιά, τώρα που καταπιάνομαι να διατυπώσω την ιδέα μου για αυτή την ιδιότυπη συγγραφή. Εσείς που είχατε το ενδιαφέρον να ‘ρθείτε να μ’ακούσετε, μου δίνετε την ευκαιρία να ξεπληρώσω ένα παλιό χρέος που με βαραίνει από χρόνια. Από τα ’26, που έπεσαν στα χέρια μου τα Απομνημονεύματα, ως τα σήμερα, δεν πέρασε μήνας χωρίς να ξαναδιαβάσω λίγες σελίδες τους, δεν πέρασε εβδομάδα χωρίς να συλλογιστώ αυτή την τόσο ζωντανή έκφραση. Μέ συντρόφεψαν σε ταξίδια και σε περιπλανήσεις, με φώτισαν ή με παρηγόρησαν σε χαρούμενες και σε πικρές στιγμές. Στον τόπο μας, όπου είμαστε τόσο σκληρά κάποτε αυτοδίδακτοι, ο Μακρυγιάννης στάθηκε ο πιο ταπεινός αλλά και ο πιο σταθερός διδάσκαλός μου.

Πίστευα πάντα πως θα βρισκότανε κάποια ευκαιρία να του δώσω ένα μικρό δείγμα της ευγνωμοσύνης μου. Κατά παράξενη σύμπτωση, την ευκαιρία μου τη δίνετε σεις· μου τη δίνει το ελληνικό στρατόπεδο της Μέσης Ανατολής· μου τη δίνουν οι Έλληνες της Αιγύπτου. Σε μια στιγμή που κοιτάζουμε και συλλογιζόμαστε και προσπαθούμε να διακρίνουμε το πεπρωμένο του ελληνισμού μέσα από την καταιγίδα και πέρα από την πλατιά στροφή που κάνει στα χρόνια μας η ιστορία του κόσμου -ποιος ξέρει, μπορεί να υπάρχει ένα κρυφό νόημα σ’αυτή τη σύμπτωση. Στους καιρούς μας όπου ο αγώνας, το αίμα, ο πόνος και η δίψα της δικαιοσύνης απογυμνώνει τις ψυχές από τα πρόσκαιρα ναρκωτικά και τις φρεναπάτες· όπου ο άνθρωπος γυρεύει από τον άνθρωπο το καθαρό, το στέρεο και τη συμπάθεια -είναι σωστό να μιλούμε για τέτοιους ανθρώπους όπως ο Μακρυγιάννης. Ακούστε τον:

«Κι όσα σημειώνω τα σημειώνω γιατί δεν υποφέρνω να βλέπω το άδικο να πνίγει το δίκιο. Για κείνο έμαθα γράμματα στα γεράματα και κάνω αυτό το γράψιμο το απελέκητο, ότι δεν είχα τον τρόπον όντας παιδί να σπουδάξω: ήμουν φτωχός κι έκανα τον υπηρέτη και τιμάρευα άλογα, κι άλλες πλήθος δουλειές έκανα, να βγάλω το πατρικό μου χρέος που μας χρέωσαν οι χαραμήδες, και να ζήσω κι εγώ σε τούτη την κοινωνία, όσο έχω τ’αμανέτι του Θεού στο σώμα μου. Κι αφού ο Θεός θέλησε να κάμει νεκρανάσταση στην Πατρίδα μου, να τη λευτερώσει από την τυραγνία των Τούρκων, αξίωσε κι εμένα να δουλέψω κατά δύναμη, λιγότερον από τον χερότερο πατριώτη μου Έλληνα. Γράφουν σοφοί άντρες πολλοί, γράφουν τυπογράφοι ντόπιοι, και ξένοι διαβασμένοι για την Ελλάδα. Ένα πράμα μόνο με παρακίνησε κι εμένα να γράψω: ότι τούτη την πατρίδα την έχομεν όλοι μαζί, και σοφοί κι αμαθείς, και πλούσιοι και φτωχοί, και πολιτικοί και στρατιωτικοί, και οι πλέον μικρότεροι άνθρωποι. Όσοι αγωνιστήκαμεν, αναλόγως ο καθείς, έχομεν να ζήσομεν εδώ. Το λοιπόν δουλέψαμεν όλοι μαζί να τη φυλάμε κι όλοι μαζί, και να μη λέγει ούτε ο δυνατός «εγώ», ούτε ο αδύνατος. Ξέρετε πότε να λέγει ο καθείς «εγώ»; όταν αγωνιστεί μόνος του και φκιάσει ή χαλάσει, να λέγει «εγώ»· όταν όμως αγωνίζονται πολλοί και φκιάνουν, τότε να λένε «εμείς». Είμαστε στο «εμείς» κι όχι στο «εγώ». Και στο εξής να μάθομε γνώση, αν θέλομε να φκιάσομε χωριό να ζήσομε όλοι μαζί. Έγραψα γυμνή την αλήθεια, να ιδούνε όλοι οι Έλληνες ν’ αγωνίζονται για την πατρίδα τους, για τη θρησκεία τους· να ιδούνε και τα παιδιά μου και να λένε: «Έχομε αγώνες πατρικούς, έχομε θυσίες -αν είναι αγώνες και θυσίες. Και να μπαίνουν σε φιλοτιμία και να εργάζονται στο καλό της πατρίδας τους, της θρησκείας τους και της κοινωνίας- ότι θα είναι καλά δικά τους. Όχι όμως να φαντάζονται για τα κατορθώματα τα πατρικά, όχι να πορνεύουν την αρετή και να καταπατούν το νόμο, και να ‘χονν την επιρροή για ικανότη» (Β’ 463).

Έτσι τελειώνει το χειρόγραφό του. Το χειρόγραφο αυτό τυπωμένο, πιάνει πάνω από 460 πυκνές σελίδες μεγάλου σχήματος. Ο Μακρυγιάννης το αρχίζει στις 26 Φεβρουαρίου 1829, τριάντα δύο περίπου χρονώ, στο Άργος, όπου τον βρίσκουμε «Αρχηγό της εκτελεστικής δύναμης της Πελοπόννησος και Σπάρτης», είτε καταγράφοντας παλαιότερα γεγονότα, είτε σημειώνοντας γεγονότα παρόντα σαν ένα ημερολόγιο. Περισσότερο από το μισό είναι γραμμένο, ως φαίνεται, στο Άργος, ως τα 1832. Το συνεχίζει στο Ναύπλιο και στην Αθήνα ως τα 1840, οπότε το κλείνει βιαστικά για να το κρύψει. Η εξουσία έχει υποψίες εναντίον του. «Είχαν μεγάλην υποψίαν από μένα» σημειώνει «και γύρευαν να μου ψάξουν το σπίτι μου να μου βρούνε γράμματα» (Β' 346). Το εμπιστεύεται λοιπόν σ'ένα κουμπάρο, που το παίρνει στην Τήνο. Στα 1844, ύστερα δηλαδή από τη συνωμοσία για το Σύνταγμα, όπου παίζει μεγάλο ρόλο, και τα σεπτεμβριανά, πηγαίνει και το παίρνει· αντιγράφει τις σημειώσεις που κρατούσε στο αναμεταξύ με πολλές προφυλάξεις· «σημείωνα» μας λέει «και είχα έναν τενεκέ και τά 'βαινα μέσα και τά 'χωνα» -γράφει ως τον Απρίλη του 1850, και μετά ένα χρόνο περίπου το συμπληρώνει μ' έναν πρόλογο και μ'έναν αρκετά μακρύ επίλογο. Η έξοχα μελετημένη έκδοση του Γιάννη Βλαχογιάννη, η μοναδική που έχουμε ως τα σήμερα, δημοσιεύτηκε στα 1907, αφού πέρασε δηλαδή μισός αιώνας που το πολύτιμο αυτό κείμενο έμεινε χαμένο μέσα στ'απόλυτο σκοτάδι.

Ο Μακρυγιάννης ήταν αγράμματος. Μολονότι έφτασε ως το βαθμό του στρατηγού, δε βαστούσε από τζάκι. Ήτανε παιδί μιας φτωχής οικογένειας τσομπάνηδων και γεωργών της Ρούμελης. Να πως μας μεταδίνει ο ίδιος τη γέννησή του:

«Η πατρίς της γεννήσεώς μου είναι από το Λιδορίκι· χωριό του Λιδορικιού ονομαζόμενον Αβορίτη. […] Οι γοναίγοι μου πολύ φτωχοί, και η φτώχεια αυτήνη ήρθε από την αρπαγή των ντόπιων Τούρκων και των Αρβανίτων του Αλήπασα. Πολυφαμελίτες οι γοναίγοι μου και φτωχοί, και όταν ήμουνε ακόμα στην κοιλιά της μητρός μου, μιαν ημέρα πήγε για ξύλα στο λόγγο. Φορτώνοντας τα ξύλα στον ώμο της, φορτωμένη στο δρόμο, στην ερημιά, την έπιασαν οι πόνοι και γέννησε εμένα. Μόνη της η καημένη κι αποσταμένη, εκιντύνεψε κι αυτήνη τότε κι εγώ. Ξελεχώνεψε μόνη της και συγυρίστη, φορτώθη λίγα ξύλα και έβαλε και χόρτα απάνου στα ξύλα και από πάνου εμένα και πήγε στο χωριό» (Β' 11-12).

Δεν είχε τους τρόπους να πάει σε δάσκαλο, μας λέει. Ήξερε λίγο γράψιμο, αλλά είναι ζήτημα αν μπόρεσε ποτέ του να διαβάσει άλλο τίποτε εκτός από τα ίδια του γραφτά.

Ο γενναίος Μακρυγιάννης πώποτε μή άναγνώσας

θα τραγουδήσει ο Αλέξανδρος Σούτσος στις μέρες της Γ' Σεπτεμβρίου. Γιατί το γράψιμό του είναι, σχεδόν ολότελα, μια δική του εφεύρεση. «Γράψιμο απελέκητο» το ονομάζει. Δεκαεφτά μήνες έβαλε ο Βλαχογιάννης για να το ξεδιαλύνει, να το αποκρυπτογραφήσει θά 'πρεπε να πούμε, και να το αντιγράψει. Όταν αντικρίσει κανείς μια σελίδα του πυκνού χειρογράφου καταλαβαίνει αμέσως το γιατί. Φωνητική αποτύπωση της ρουμελιώτικης προφοράς με ιδιότροπα συμπλέγματα γραμμάτων, που μοιάζουν ένα ατέλειωτο αραβούργημα. Πουθενά διακοπή, παράγραφος ή στίξη. Κάποτε μόνο μια κάθετη γραμμή δείχνει ένα σταμάτημα. Το κατεβατό μοιάζει σαν κάτι παλιούς τοίχους που, κοιτάζοντάς τους, θαρρείς πως συλλαβίζεις την κάθε κίνηση του χτίστη, που συναρμολόγησε την αμέσως επόμενη πέτρα με την προηγούμενη, την αμέσως επόμενη προσπάθεια με την προηγούμενη, αποτυπώνοντας πάνω στην τελειωμένη οικοδομή τις περιπέτειες μιας αδιάσπαστης ανθρώπινης ενέργειας -αυτό το πράγμα που μας συγκινεί και λέγεται ύφος ή ρυθμός. Στο γράψιμο του Μακρυγιάννη, που είναι αδιάβαστο για τον απροειδοποίητο αναγνώστη, συλλαβίζεις, πολύ περισσότερο από τις λέξεις, την επίμονη βούληση του συγγραφέα να ζωγραφίσει στο χαρτί τον εαυτό του.

Στο Άργος, ο Μακρυγιάννης, «για να μην τρέχει στους καφενέδες», παρακαλούσε τον ένα και τον άλλο φίλο να του μάθουν κάτι περισσότερο από τα γράμματα που ήξερε, και που δεν ήταν ούτε καν

τα κολλυβογράμματα της εποχής εκείνης. Αισθάνεται συχνά πολύ ταπεινός για την αμάθειά του: «Δεν έπρεπε να έμπω σ' αυτό το έργον ένας αγράμματος, να βαρύνω τους τίμιους αναγνώστες και μεγάλους άντρες και σοφούς της κοινωνίας…» σημειώνει αρχίζοντας να γράφει τη ζωή του. «Είμαι ένας αγράμματος και δεν μπορώ να βαστήσω σειρά ταχτική στα γραφόμενα…» επιμένει πάλι. Ζητά συγγνώμη γιατί «έλαβε ως άνθρωπος αυτήνη την αδυναμία». Τέτοια πράγματα πρέπει να τα γράφουνε «προκομμένοι κι όχι απλοί αγράμματοι». Και οι άλλοι, οι σπουδασμένοι, τον κοιτάζουν φυσικά από τα ύψη. «Ουδ'εγώ γνωρίζω να στρέφω την σπάθην, ουδ'αυτός την γλώσσαν» θα τονίσει πάλι ο χαρακτηριστικός Σούτσος, «καλόν λοιπόν έκαστος ημών να δίδεται εις ό,τι επιτυγχάνει». Αλλά η πατρίδα «ζημιώθη, διατιμήθη, και όλο σ'αυτό κατανταίνει, ότι μας ήβρε όλους θερία», θρησκευτικούς και πολιτικούς και μας τους στρατιωτικούς -βασανίζεται ο Μακρυγιάννης- και είναι «πατρίδα γενική, του καθενού». Γι'αυτό πρέπει και ο προκομμένος να φωνάζει την αληθεια και ο απλός. Φανερά λοιπόν ο Μακρυγιάννης θά ήθελε να είχε τους τρόπους να μάθει γράμματα. Αλλά αυτό δεν τον μειώνει, δεν του δημιουργεί κανένα σύμπλεγμα κατωτερότητας, όπως θα λέγαμε. Αισθάνεται, και μας κάνει να το αισθανόμαστε μαζί του, πως είναι άνθρωπος που ο Θεός του χάρισε τη λαλιά, αυτό το δώρο που κανείς δεν έχει το δικαίωμα να του το αφαιρέσει. Όπου βρεθεί, στο παλάτι ή στην καλύβα, μιλάει σταράτα, μιλάει με ασφάλεια. Και επειδή ακριβώς έχει έμφυτη μέσα του αυτή την ασφάλεια της έκφρασης, μπορεί και διατυπώνεται με χρώμα και με αποχρώσεις, με τόνο και με ρυθμό. Έχω την εντύπωση πως ο φιλόλογος που θα ήθελε να κάνει κάποτε την κριτική της δύσκολης μεταγραφής του κειμένου του Μακρυγιάννη, θα έπρεπε, πριν απ'όλα, να στηρίξει την εργασία του στην ακουστική αντίληψή του.

Ο Μακρυγιάννης σέβεται τη μόρφωση -«ως λιοντάρι πολεμούσε και ως φιλόσοφος οδηγούσε» θα πει για τον πρώτο του αρχηγό, το Γώγο. Αυτό όμως δεν τον εμποδίζει καθόλου να εκφράσει την αντίδρασή του για ένα λογιότατο και για την προγονοκαπηλεία:

«Εβάλετε και νέον αρχηγό στο φρούριο της Κόρθος» γράφει μιλώντας στους πολιτικούς της εποχής. «Αχιλλέα τον έλεγαν, λογιότατο. Κι ακούγοντας τ'όνομα Αχιλλέα, παντυχαίνετε οτ'είναι εκείνος ο περίφημος Αχιλλέας. Και πολέμαγε τ' όνομα τους Τούρκους. Δεν πολεμάγει τ'όνομα ποτέ, πολεμάγει η αντρεία, ο πατριωτισμός η αρετή. Κι ο Αχιλλέας ο δικός σας, ο φρούραρχος της Κόρθος, λεβέντης ήταν, «Αχιλλέγα» τον έλεγαν. Είχε και το κάστρο εφοδιασμένο από τ' αναγκαία του πολέμου, είχε και τόσο στράτεμα. Όταν είδε τους Τούρκους του Δράμαλη από μακριά -και ήταν και καταπολεμισμένος από Ρούμελη, από Ντερβένια- βλέποντάς τον ο Αχιλλέας άφησε το Κάστρο κι έφυγε, απολέμιστο. Να ήταν ο Νικήτας, έφευγε; ο Χατζηχρήστος και οι άλλοι; Όχι βέβαια. Ότι τον καρτέρεσαν αυτοί το Δράμαλη στον κάμπο και τον αφάνισαν· όχι σ'εφοδιασμένο κάστρο, και σαν το κάστρο τής Κόρθος» (Β' 59).

Τα γράμματα είναι από τις πιο ευγενικές ασκήσεις κι από τους πιο υψηλούς πόθους του ανθρώπου. Η παιδεία είναι ο κυβερνήτης του βίου. Κι επειδή οι αρχές αυτές είναι αληθινές, πρέπει να μην ξεχνούμε πως υπάρχει μια καλή παιδεία -εκείνη που ελευθερώνει και βοηθά τον άνθρωπο να ολοκληρωθεί σύμφωνα με τον εαυτό του και μια κακή παιδεία -εκείνη που διαστρέφει και αποστεγνώνει και είναι μια βιομηχανία που παράγει τους ψευτομορφωμένους και τους νεόπλουτους της μάθησης, που έχονν την ίδια κίβδηλη ευγένεια με τους νεόπλουτους του χρήματος. Αν ο Μακρυγιάννης μάθαινε γράμματα την εποχή εκείνη, πολύ φοβούμαι πως θα έπρεπε να απαρνηθεί τον εαυτό του, γιατί την παιδεία την κρατούσαν στα χέρια τους οι «τροπαιούχοι του άδειου λόγου», καθώς είπε ο ποιητής, που δεν έλειψαν ακόμη. Δεν επαινώ τον Μακρυγιάννη γιατί δεν έμαθε γράμματα, αλλά δοξάζω τον πανάγαθο Θεό που δεν του έδωσε τα μέσα να τα μάθει. Γιατί αν είχε πάει σε δάσκαλο, θα είχαμε ίσως πολλές φορές τον όγκο των Απομνημονευμάτων σε μια γλώσσα, όλο κουδουνίσματα και κορδακισμούς· θα είχαμε ίσως περισσότερες πληροφορίες για τα ιστορικά των χρόνων εκείνων, θα είχαμε ίσως ένα Σούτσο της πεζογραφίας, αλλά αυτή την αστέρευτη πηγή ζωής, που είναι το βιβλίο του Μακρυγιάννη, δε θα την είχαμε. Και θα ήταν μεγάλο κρίμα. Γιατί έτσι όπως μας φανερώνεται ο Μακρυγιάννης, βλέπουμε ολοκάθαρα πως αν και αγράμματος, δεν ήταν διόλου ένας

ορεσίβιος ακαλλιέργητος βάρβαρος. Ήταν ακριβώς το εναντίον: ήταν μια από τις πιο μορφωμένες ψυχές του ελληνισμού. Και η μόρφωση, η παιδεία που δηλώνει ο Μακρυγιάννης, δεν είναι κάτι ξέχωρο ή αποσπασματικά δικό του· είναι το κοινό χτήμα, η ψυχική περιουσία μιας φυλής, παραδομένη για αιώνες και χιλιετίες, από γενιά σε γενιά, από ευαισθησία σε ευαισθησία· κατατρεγμένη και πάντα ζωντανή, αγνοημένη και πάντα παρούσα -είναι το κοινό χτήμα της μεγάλης λαϊκής παράδοσης του Γένους. Είναι η υπόσταση, ακριβώς, αυτού του πολιτισμού, αυτής της διαμορφωμένης ενέργειας, που έπλασε τους ανθρώπους και το λαό που αποφάσισε να ζήσει ελεύθερος ή να πεθάνει στα ’21.

Γι’αυτό η λαϊκή μας παράδοση είναι τόσο σπουδαία.

Μια φορά κι έναν καιρό ήταν ένας φτωχός φουστανελάς που είχε τη μανία να ζωγραφίζει. Τον έλεγαν Θεόφιλο. Τα πινέλα του τα κουβαλούσε στο σελάχι του, εκεί που οι πρόγονοί του βάζαν τις πιστόλες και τα μαχαίρια τους. Τριγύριζε στα χωριά της Μυτιλήνης, τριγύριζε στα χωριά του Πηλίου και ζωγράφιζε. Ζωγράφιζε ό,τι του παράγγελναν, για να βγάλει το ψωμί του. Υπάρχουν στον Άνω Βόλο κάμαρες ολόκληρες ζωγραφισμένες από το χέρι του Θεόφιλου, καφενέδες στη Λέσβο, μπακάλικα και μαγαζιά σε διάφορα μέρη που δείχνουν το πέρασμά του -αν σώζουνται ακόμη. Ο κόσμος τον περιγελούσε. Του έκαναν μάλιστα και αστεία τόσο χοντρά, που κάποτε τον έριξαν κάτω από μιαν ανεμόσκαλα και τού ‘σπασαν ένα δυο κόκαλα. Ο Θεόφιλος, ωστόσο, δεν έπαυε να ζωγραφίζει σε ό,τι έβρισκε. Είδα πίνακές του φτιαγμένους πάνω σε κάμποτο, πάνω σε πρόστυχο χαρτόνι. Τους θαύμαζαν κάτι νέοι που τους έλεγαν ανισόρροπους οι ακαδημαϊκοί. Έτσι κυλούσε η ζωή του και πέθανε ο Θεόφιλος, δεν είναι πολλά χρόνια, και μια μέρα ήρθε ένας ταξιδιώτης από τα Παρίσια. Είδε αυτή τη ζωγραφική, μάζεψε καμιά πενηνταριά κομμάτια, τα τύλιξε και πήγε να τα δείξει στους φωτισμένους κριτικούς που κάθονται κοντά στο Σηκουάνα. Και οι φωτισμένοι κριτικοί βγήκαν κι έγραψαν πως ο Θεόφιλος ήταν σπουδαίος ζωγράφος. Και μείναμε με ανοιχτό το στόμα στην Αθήνα. Το επιμύθιο αυτής της ιστορίας είναι ότι λαϊκή παιδεία δε σημαίνει μόνο να διδάξουμε το λαό αλλά και να διδαχτούμε από το λαό.

Θυμούμαι πάντα το Θεόφιλο όταν συλλογίζομαι τον Μακρυγιάννη. Σας έλεγα πως ο Μακρυγιάννης είναι από τις πιο μορφωμένες ψυχές του νέου ελληνισμού, το ίδιο πιστεύω και για το Θεόφιλο, αν η λέξη μόρφωση σημαίνει πνευματική μορφή. Κι αυτή η μόρφωσή τους είναι εξαιρετικά έντονη και δραστήρια. Είναι καταπλητική η έμφυτη ανάγκη που έχουν να εκφραστούν. Εκμηδενίζει όλες τις δυσκολίες. Θυμάται κανείς κάτι πεισματάρικα φυτά, που όταν πιάσει η ρίζα τους, προχωρούν γκρεμίζοντας φράχτες, σπάζοντας ταφόπετρες. Ο Μακρυγιάννης δημιουργεί έκφραση σε κάθε του ώρα. Και με πετραδάκια της θάλασσας (Β΄ 351) ακόμη κάθεται και γράφει την ιδέα του στο χώμα του περιβολιού του, και συμπληρώνει τη σκέψη της μέρας με τα όνειρα που βλέπει στον ύπνο του.

Κάποτε κάνει ένα ταξίδι στην Ακαρνανία. Ξαναβλέπει και «σημαδεύει» τις θέσεις όπου έγιναν μάχες της επανάστασης. Γυρίζοντας στην Αθήνα αποφασίζει να φτιάξει τις ζωγραφιές των πολέμων του αγώνα.

«Πήρα ένα ζωγράφο Φράγκο» σημειώνει «και τον είχα να μου φκιάσει σε εικονογραφίες αυτούς τους πολέμους. Δε γνώριζα τη γλώσσα του. Έφκιασε δυο τρεις, δεν ήταν καλές· τον πλέρωσα κι έφυγε. Αφον έδιωξα αυτόν τον ζωγράφο, έστειλα κι έφεραν από τη Σπάρτη έναν αγωνιστή, Παναγιώτη Ζωγράφο τον έλεγαν […] ήφερε και δυο του παιδιά· και τους είχα στο σπίτι μου όταν εργάζονταν. Κι αυτό άρχισε από τα 1836 και τέλειωσε τα 1839. Έπαιρνα το ζωγράφο και βγαίναμε στους λόφους και τόλεγα: ‘Έτσι είναι εκείνη η θέση, έτσι εκείνη· αυτός ο πόλεμος έτσι έγινε· αρχηγός ήταν των Ελλήνων εκείνος, των Τούρκων εκείνος…’» (Β΄ 349).

Μ’αυτό τον τρόπο τέλειωσαν οι είκοσι πέντε πίνακες, που θα είχανε χαθεί τελειωτικά, αν δεν τους ξανάβρισκε κατά σύμπτωση ο Ιωάννης Γεννάδιος. Οι εικόνες αυτές, που έγιναν με το χέρι του Παναγιώτη Ζωγράφου, και με το «στοχασμό» του Μακρυγιάννη, είναι από τα πιο πολύτιμα κι από

τα πιο ζωντανά μνημεία που έχομε της λαϊκής μας ζωγραφικής -θέλω να πω από τα μνημεία εκείνα που ξεσκεπάζουν ξαφνικά εκθαμβωτικές περιοχές της ψυχής του λαού μας.

Οι ζωγραφιές αυτές που παρασταίνονν μ'εξαιρετική ακρίβεια τις μάχες που θέλουν ν'αποδώσουν -πολλές φορές σαν ένα στρατιωτικό ντοκουμέντο- είναι συνάμα μια χαρά των ματιών. Είδα άνθρωπο να δακρύζει την πρώτη φορά που τις αντίκρυσε. Κάποτε σου θυμίζουν λαϊκά κεντήματα, όπως λ.χ. η έξοχη πολιορκία του κάστρου της Αθήνας· κάποτε σε ξαναφέρνουν σε περιβόλια που έμειναν χλωρά από την ώρα που τα πρωτοείδε ο τεχνίτης· κάποτε σε κάνουν ν'ανασαίνεις την ατμόσφαιρα μαγείας και φόβου του παραμυθιού των παιδικών χρόνων· είναι μια πρωτάκουστη και συνάμα μια πολύ παλιά ραψωδία.

Μιαν άλλη φορά ο Κωλέττης, πρεσβευτής στο Παρίσι, του στέλνει με συστατικό έναν Γάλλο περιηγητή, τον Μαρκήσιο Raoul de Malherbe. «Ήθελε κι ελληνικά τραγούδια» σημειώνει ο Μακρυγιάννης «του έφκιασα πέντ'έξι» (Β' 367). Έτσι και στο περίφημο επεισόδιο, όπου ανιστορεί το τελευταίο του τραπέζι με τον Γκούρα, πάνω στην πολιορκημένη Ακρόπολη. Είναι σαν τους άγνωστους ποιητές των δημοτικών τραγουδιών: το τραγούδι το «φκιάνει», και είναι αποκαλυπτικό όταν μας δίνει την ευκαιρία να ιδούμε από κοντά πως η καταφρονεμένη δημοτική ευαισθησία νιώθει και αγαπά τα έργα της αρχαίας τέχνης.

«Είχα δυο αγάλματα» σημειώνει ακόμα «περίφημα, μια γυναίκα κι ένα βασιλόπουλο, ατόφια -φαίνονταν οι φλέβες, τόση εντέλειαν είχαν. Όταν χάλασαν τον Πόρο, τά 'χαν πάρει κάτι στρατιώτες, και στ'Άργος θα τα πουλούσαν κάτι Ευρωπαίων· χίλια τάλαρα γύρευαν […]. Πήρα τους στρατιώτες, τους μίλησα:

'Αυτά, και δέκα χιλιάδες τάλαρα να σας δώσουνε, να μην το καταδεχτείτε να βγουν από την πατρίδα μας. Γι'αυτά πολεμήσαμε'» (Β΄ 303). Καταλαβαίνετε. Δε μιλά ο Λόρδος Βύρων, μήτε ο λογιότατος, μήτε ο αρχαιολόγος· μιλά ένας γιος τσοπάνηδων της Ρούμελης με το σώμα γεμάτο πληγές. «Γι'αυτά πολεμήσαμε». Δεκαπέντε χρυσοπίκιλτες ακαδημίες δεν αξίζουν την κουβέντα αυτού του ανθρώπου. Γιατί μόνο σε τέτοια αισθήματα πραγματικά και όχι σε αφηρημένες έννοιες περί του κάλλους των αρχαίων ημών προγόνων ή σε καρδιές αποστεγνωμένες που έχουν πάθει ακαταληψία από το φόβο του χύδην όχλου.

«Απ'τα κόκαλα βγαλμένη» τραγουδούσε ο Σολωμός. Η ιδέα του ήταν αληθινή. Η ελληνική επανάσταση ήταν βγαλμένη από το μεδούλι των κοκάλων των ζωντανών Ελλήνων. Και γι'αυτό πέτυχε, και γι'αυτό δε σταμάτησε και πραγματοποιείται σ' όλο τι ΙΘ' αιώνα, και γι'αυτό δεν τέλειωσε ακόμη η πραγματοποίησή της. Ο σημερινός πόλεμος της πατρίδας μας -δεν είναι υπερβολή να το πούμε- είναι μια συνέχεια της επανάστασης του '21. Γιατί δεν πρέπει να το ξεχνούμε: κάθε φορά που η φυλή μας γυρίζει προς το λαό, ζητά να φωτιστεί από το λαό, αναμορφώνεται από το λαό, συνεχίζει την παράδοση που μπήκε θριαμβευτικά στη συνείδηση του έθνους με την ελληνική επανάσταση. Ο αγώνας εκείνος ήταν ένα κοινωνικό, πολεμικό και πολιτικό γεγονός. Ήταν συνάμα και ένα πνευματικό γεγονός. Από την τελευταία τούτη άποψη, την πιο αγνοημένη, είναι σημαντικό να έχουμε τεκμήρια σαν αυτά που μας άφησε ο Μακρυγιάννης. Τα ιστορικά γεγονότα δε σταματούν στα χρονολογικά ορόσημα που βλέπουμε στις φυλλάδες της ιστορίας.

2

Ο ΒΙΟΣ του Μακρυγιάννη είναι ένα μεγάλο κομμάτι της ζωής του Ελληνισμού στα εξήντα πρώτα χρόνια του περασμένου αιώνα. Γεννήθηκε στα 1797 και πέθανε στις 27 Απριλίου 1864. Δεν είναι δυνατό να σας τον διηγηθώ. Το μόνο που θα προσπαθήσω είναι να σας δώσω λίγα ακόμη παραδείγματα από τ'Απομνημονεύματα, του πώς βλέπει και αντιδρά ο Μακρυγιάννης στα γεγονότα. Γιατί η ιστορία του Μακρυγιάννη είναι περισσότερο από μια ιστορία γεγονότων. Είναι μια ιστορία των συναισθημάτων του λαού του στη μεγάλη αυτή περίοδο που γέννησε τη σημερινή

Ελλάδα.

Ο Μακρυγιάννης είναι ακόμη βρέφος όταν η οικογένειά του, κυνηγημένη από τους ντόπιους Τούρκους και τους Αρβανίτες «που θέλαν να σκλαβώσουν το χωριό τους», αναγκάζεται να καταφύγει στη Λιβαδειά. Εφτά χρονώ ξενοδουλεύει για ν' αλαφρύνει τους γονείς του. «Ήθελαν να κάνω δουλειές ταπεινές του σπιτιού» μας λέει «κι αυτό ήταν ο θάνατός μου». Γίνεται ανυπόφορος θεληματικά· τον διώχνουν. Δεκατεσσάρω χρονώ τον βρίσκουμε στη Ντεσφίνα κοντά σ'ένα πατριώτη του. Μας διηγείται το ακόλουθο επεισόδιο:

«Έγινα ως δεκατέσσερων χρονών και πήγα σ'έναν πατριώτη μου εις Ντεσφίνα […]. Ήταν γιορτή και παγγύρι τ'Αγιαννιού. Πήγαμε στο παγγύρι. Μόδωσε το ντουφέκι του να το βαστώ. Εγώ θέλησα να το ρίξω. Ετσακίσθη. Τότε μι'έπιασε σ'όλο τον κόσμον ομπρός και με πέθανε στο ξύλο. Δε μ'έβλαβε το ξύλο τόσο· περισσότερον η ντροπή του κόσμου.Τότε όλοι τρώγαν και πίναν κι εγώ έκλαιγα. Αυτό το παράπονο δεν ήβρα άλλον κριτή να το ειπώ να με δικιώσει. Έκρινα εύλογο να προστρέξω στον Αϊγιάννη, ότι στο σπίτι του μόγινε αυτήνη η ζημιά και η ατιμία. Μπαίνω τη νύχτα μέσα στην εκκλησιά του και κλειώ την πόρτα κι αρχινώ τα κλάματα με μεγάλες φωνές και μετάνοιες: καί τον περικαλώ να μου δώσει άρματα καλά κι ασημένια και δεκαπέντε πουγγιά χρήματα, κι εγώ θα του φκιάσω ένα μεγάλο καντήλι ασημένιο. Με τις πολλές φωνές κάμαμε τις συμφωνίες με τον άγιο»(Β΄ 13-14).

«Κάναμε τις συμφωνίες με τον άγιο». Ωστόσο ο χριστιανός άγιος κρατά τις συμφωνίες πιο πιστά από τον Απόλλωνα. Γιατί ο Μακρυγιάννης πηγαίνει στην Άρτα σ'ενός Θανάση Λιδορίκη. Δουλεύει κοντά του και εμπορεύεται μόνος του τόσο καλά που στις παραμονές της επανάστασης «είχε καζαντίσει του Θεού τα ελέη». «Τότε έφκιασα» σημειώνει «ντουφέκι ασημένιο, πιστόλες κι άρματα, κι ένα καντήλι καλό. Και αρματωμένος καλά και συγυρισμένος το πήρα και πήγα στον προστάτη μου και ευεργέτη μου κι αληθινό φίλο, τον Αϊγιάννη, που σώζεται ως το σήμερο […]. Και τον προσκύνησα με δάκρυα από μέσα από τα σπλάχνα μου, ότι θυμήθηκα όλες μου τις ταλαιπωρίες που δοκίμασα» (Β' 15).

Στα 1820 πάνω κάτω «μπαίνει στο μυστικό» της Φιλικής Εταιρείας. «Μπήκα στο μυστικό» λέει πάλι «και πήγα στο σπίτι μου κι εργαζόμουνα για την πατρίδα μου και θρησκεία μου να τη δουλέψω 'λικρινώς, καθώς τη δούλεψα, να μη με ειπεί κλέφτη και άρπαγο, αλλά να με ειπεί τέκνο της κι εγώ μητέρα μου» (Β' 17).

Είναι σγην Πάτρα όταν άναψαν τα πρώτα τουφέκια του αγώνα, «ως πραματευτής», αλλά η πραγματική του άποστολή ειναι να συνεννοηθεί με τους οπλαρχηγούς και να μαζέψει πληροφορίες. Πίσω στην Άρτα τον πιάνουν για να τον κρεμάσουν. Ξεφεύμει. Αρχίζει τον πόλεμο με το Γώγο Μπακόλα. Αγωνίζεται στο Πέτα, στην πολιορκία και την άλωση της Άρτας. Έπειτα η έξοδος και η φυγή των αμάχων. Οι πρώτες του αντιδράσεις, στο αναστάτωμα εκείνο είναι όταν βλέπει την αρπαγή, το πλιάτσικο: «Κι από τότε, βλέποντας αυτήνη τηήν αρετή» σημειώνει «σιχάθηκα το ρωμαίικο, οτ'είμαστε ανθρωποφάγοι». Η φιλανθρωπία του αυτή θα τον φέρει αργότερα, στην Αθήνα, σε σκληρές συγκρούσεις με τον Οδυσσέα και τον Γκούρα. Έτσι αρχίζει η πολεμική δράση του Μακρυγιάννη. Από τον Απρίλη του '22, που τον βλέπουμε οπλαρχηγό τέσσερων χωριών των Σαλώνων στην Ανατολική

Ελλάδα, ως τις μάχες του Πειραιά, τον Απρίλη του '27, όπου πολεμά «έχων ολόκληρον σχεδόν το σώμα εντός επιδέσμων» (Α΄μη'), ο Μακρυγιάννης αγωνίζεται ακατάπαυστα. Όσοι ενδιαφέρονται, θα βρουν όλες τις λεπτομέρειες στην τέλεια από την άποψη αυτή έκδοση του Βλαχογιάννη. Εγώ προτιμώ να σας διαβάσω τουλάχιστο την περιγραφή της μάχης της 7ης Οκτωβρίου 1826, στην πολιορκημένη Ακρόπολη, όπου ο Μακρυγιάννης κρατούσε τις καμάρες του Σερπετζέ, δηλαδή το Ωδείο του Ηρώδη. Τη μάχη αυτή ο βιογράφος την ονομάζει «σπουδαιοτάτην των περί την Ακρόπολιν γενομένων»:

«…Εγώ ήμουν άγρυπνος τόσες βραδιές. Νύχτα κι ημέρα δουλεύαμε […]. Αποκοιμήθηκα. Οι Τούρκοι, ακούγοντας το χτύπο του Λαγουμιτζή, συνάζονται πλήθος και κάνουν γιρούσι […]. Τότε οι άνθρωποί μου ανακατώθηκαν με τους Τούρκους. Σηκώνομαι άξαφνα εκεί που ήμουν γερμένος. Κόλλησα στην ντάπια. Με ντουφέκισαν οι Τούρκοι, τους ντουφέκισα κι εγώ στο σωρό. Μου δίνουν ένα ντουφέκι και με πληγώνουν στο λαιμό. Τότε κάνω το ποδάρι μου να κατεβώ από την ντάπια· έπεσα. Ο τόπος ήταν στενός. Οι άνθρωποι τσακίστηκαν από την όξω ντάπια. Πατούσαν απάνω μου και διάβαιναν και, στενός ο τόπος, μ'αφάνισαν. Έβλεπαν και τα αίματα· έλπιζαν οτ'είμαι σκοτωμένος. Αφού πέρασαν όλοι και μείναν ολίγοι κι έμπαιναν κι αυτοί μέσα στο κάστρο, τότε θά'μπαιναν κι οι Τούρκοι συνχρόνως μ'αυτούς […] Τότε σηκώνομαι μισοντραλισμένος και βαστώ καμιά δεκαριά έξω με το μαχαίρι. Δεν τους άφησα να μπούνε μέσα. Και τράβησα την πόρτα πού'χαμεν ανοιχτή και πιάσαμε τον πόλεμο και πολεμούσαμε με τις πιστόλες. Μήτε οι Τούρκοι μπορούσαν να ρίξουνε ντουφέκι μήτε εμείς. […] Όρμησαν οι Τούρκοι, με ξαναπλήγωσαν στο κεφάλι, στην κορφή. Γιόμωσε το σώμα μου αίμα. Γυρεύουν οι άνθρωποι να με πάρουν να μπούμε μέσα. Τότε τους λέγω: 'Αδελφοί, και μέσα να μπούμε κι όξω να μείνομε, χαμένοι είμαστε αν δε βαστήξομε τους Τούρκους […]'. Τότε οι γενναίοι Έλληνες βάστησαν σα λιοντάρια. (…]. Παίρνοντας το δειλινό, μέρασα φυσέκια των ανθρώπων. Ήρθαν κι άλλοι ακόμα σύντροφοι. Ήρθαν και Τούρκοι νέο μιντάτι. Μας ρίχτηκαν μ'ορμή, μπήκαν στις καμάρες, τις κυργέψαν όλες, κι άνοιξαν μασγάλια και ντουφεκιούσαν μέσα στο κάστρο. Ρίχτηκαν μ'ορμή να μας πάρουν και την ντάπια μας. Εκεί σκότωσαν τον Νταλαμάγκα κι άλλους πέντ' έξι. Ξαναλαβώνομαι κι εγώ πίσου στο κεφάλι πολύ κακά. Μπήκε του φεσιού το μπάλωμα στα κόκαλα, στην πέτσα του μυαλού. Έπεσα κάτου πεθαμένος. Με τράβησαν οι άνθρωποι μέσα. Τότε ένιωσα. Τους είπα: 'Αφήστε με να με τελειώσουνε εδώ, να μην ιδώ τους Τούρκους ζωντανός να μου πατήσουν το πόστο μου'. Τότε οι καημένοι οι Έλληνες με λυπήθηκαν πολύ· πολέμησαν γενναίως, διώξαν τους Τούρκους από την ντάπια μας και τους έβαλαν όλους στις καμάρες…» (Β΄ 204-205).

Με τον ερχομό του Καποδίστρια και κυρίως του Όθωνα αρχίζουν οι τραγικές παρεξηγήσεις ανάμεσα στον κόσμο που έκανε την επανάσταση και τους ανθρώπους που ήταν μοιραίο να κυβερνήσουν την Ελλάδα για τα τριάντα πέντε χρόνια που θ'ακολουθήσουν. Είναι ένα μακρύ δράμα που παίζεται ανάμεσα σε αφηρημένες ιδέες και μιά ζωή που ξέσπασε για να ελευθερώσει ένα βασανισμένο έθνος, ατίθαση, αν θέλετε, αλλά που ήταν και δυνατή, και άξια, και ευαίσθητη, και πονεμένη, περισσότερο πονεμένη και ευαίσθητη γιατί είχε ακόμη ανοιχτές τις πληγές που πήρε στην πρόσφατη τρομαχτική πάλη -θυμωμένη ονομάζει ο λαός την πληγή που πονεί.

Για τους ανθρώπους που ανάλαβαν να διοικήσουν τον τόπο, υπήρχε ένα εξαιρετικά δύσκολο πρόβλημα: να βάλουν σε τάξη ένα χάος, όπως έλεγαν· να νοσηλέψουν, να βοηθήσουν, να ψυχώσουν ένα λαό που πέρασε από φρικιαστικές δοκιμασίες για τη λευτεριά του, όπως θα ήταν πιο σωστό να πούμε. Τι έκαναν; Κάθησαν και βρήκαν αυθαίρετα την ευκολώτερη λύση, έλυσαν δηλαδή το πρόβλημα με μια μονοκοντυλιά. Μεταφράζω: όταν σκοτώθηκε ο Καποδίστριας, η Ελλάδα δοκίμασε ένα από τα χειρότερα χρόνια που έζησε ποτέ της, το 1832. Ο τόπος ήταν μοιρασμένος σε μερικά στρατιωτικά τιμάρια, που δεν είχαν άλλο σκοπό παρά να θρέψουν όπως όπως τα πειναλέα απομεινάρια των παλιών πολεμιστών. Η αντιβασιλεία έφερε μαζί της ένα δάνειο. Μ'αυτά τα χρήματα μπορούσε να δώσει ένα κομμάτι ψωμί στους πεινασμένους που βοούσαν έξω από τις πόρτες του Ναυπλίου. Προτίμησε να τα διαθέσει για τη συντήρηση του βαυαρικού στρατού που θα στήριζε, καθώς φαντάζουνταν, αυτή και τον Όθωνα. Μ'αυτό το στρατό διάλυσαν ή έδιωξαν έξω από το κράτος τους παλιούς αγωνιστές, τους φοβερούς αυτούς αγριανθρώπους όπως πίστευαν. Και οι αγριάνθρωποι τι συλλογιζόντουσαν; Η ακόλουθη συνομιλία του Μακρυγιάννη με τον Αιντέκ μας το δείχνει:

«Ο φίλος μου ο Αιντέκ επειράχτη και μ'όκρινε με πολύ φαρμάκι: 'Ό,τι σας λένε αυτό θα κάμετε, και γνώμες δεν μπορείτε να δώσετε, ότι η Μπαυαρία έχει τριάντα χιλιάδες μπαγενέτα και τα φέρνει εδώ και σας υποτάζει' Τότε βρέθηκα σε θέση δεινή […]. Του λέγω: 'Δυστυχία μας των καημένων! Κακά και ψυχρά θα πάμε. Εγώ σου μίλησα αλλιώς κι εσύ μου απαντείς διαφορετικά με μπαγενέτα. Σας

λέγω ως φίλος να πασκίσετε και το βασιλέα κι εσάς ν'αγαπούμε κι όχι να σας φοβόμαστε […]. Να'ρθεί ένας να μου ειπεί ότι θα πάει ομπρός η πατρίδα, στρέγομαι να μου βγάλει και τα δυο μου μάτια. Ότι αν είμαι στραβός και η πατρίδα μου είναι καλά, με θρέφει. Αν είναι η πατρίδα μου αχαμνά, δέκα μάτια νά'χω, στραβός θανά είμαι […]'. Μου λέγει: 'Τον βασιλέα δεν τον αγαπάς;' 'Όχι'του λέγω 'δεν ξέρω ψέματα. Όταν χαθεί η πατρίδα μου, ούτε αυτός μ'έχει υπήκοόν του, ούτε εγώ βασιλέα. Και γι'αυτό χρειάζεται δικαιοσύνη από σας, κι όχι φοβέρες με μπαγενέτες', (Β΄ 300).

Ωστόσο ο Μακρυγιάννης δεν ήταν άνθρωπος με κακή προαίρεση. Όταν αράζει ο Όθωνας στο Ναύπλιο, σημειώνει: «Σήμερα ξαναγεννιέται η πατρίδα όπου ήταν τόσα χρόνια χαμένη και σβησμένη […], ότι ήρθε ο βασιλέας που αποχτήσαμε με τη δύναμη του Θεού». Άλλωστε, προσωπικά δεν τον πολέμησε ποτέ. Απεναντίας προσπαθεί να τον προφυλάξει από τους κακούς συμβούλους του, από την «Μπαυαρέζικη χοντροκομμένη δολερή πολιτική», όπως τη λέει. Γι'αυτόν, είναι ο Λουδοβίκος της Βαυαρίας που είναι υπεύθυνος για την αντιβασιλεία, είναι οι πρέσβεις· δεν είναι ο Όθωνας:

«…Τους πήραν και τους έβαλαν όλους χάψη τους οπλαρχηγούς· και ήθελαν να τους κόψουν με το κοπίδι όπου ήφεραν οι φωτισμένοι άνθρωποι της Ευρώπης να κόψουν τους άγριους Έλληνες -κι έπρεπε να κόψει η Αγγλία τον Ντώκινς, τον πρέσβυ της, η Γαλλία το δικό της, και η Ρουσία το ίδιο· κι ο βασιλέας της Μπαυαρίας τους αντιβασιλείς του και ύστερα να κόψει κι ο ίδιος το κεφάλι του. Ότι η Μεγαλειότης του είναι νεκροθάφτης της πατρίδας μας και του αθώου βασιλέα μας» (Β' 311).

Αλλά «δεν είναι κοπέλι», δεν υποφέρει να βλέπει «το άδικο να πνίγει το δίκιο», δεν υποφέρει να βλέπει την κατάντια των αγωνιστών. Ακούστε· η περικοπή αναφέρεται στην κυβέρνηση του Καποδίστρια, αλλά το αίσθημα του Μακρυγιάννη είναι και τώρα το ίδιο:

«Πατρίς, να μακαρίζεις γενικώς όλους τους Έλληνες, ότι θυσιάστηκαν για σένα, να σ'αναστήσουνε, να ξαναειπωθείς άλλη μια φορά ελεύθερη πατρίδα, που ήσουνα χαμένη και σβησμένη από τον κατάλογο των εθνών. Όλους αυτούς να τους μακαρίζεις. Όμως να θυμάσαι και να λαμπρύνεις εκείνους που πρωτοθυσιάστηκαν στην Αλαμάνα, πολεμώντας με τόση δύναμη Τούρκων· κι εκείνους που αποφασίστηκαν και κλείστηκαν σε μια μαντρούλα με πλίθες, αδύνατη, στο Χάνι της Γραβιάς· κι εκείνους που λιώσανε τόση Τουρκιά και πασάδες στα Βασιλικά· κι εκείνους που αγωνίστηκαν σα λιοντάρια στη Λαγκάδα του Μακρυνόρου, όπου πολεμήθηκαν συνχρόνως σ'αυτές τις δυο θέσες πού'ναι τα κλειδιά σου -ένα η Πόρτα του Μακρυνόρου, και τ'άλλο των Θερμοπύλων. Κι αφού πήγανε κι από τα δυο μέρη ν'ανοίξουνε δρόμο οι Τούρκοι, εκείνοι οι αθάνατοι, τόσοι λίγοι, ογδόντα ένας στη Λαγκάδα, γιόμωσαν τον τόπο κόκαλα εκεί. Και τους καταδιάλυσαν, εκείνοι οι ολίγοι, στ'άλλο μέρος των Θερμοπύλων κι άλλού. Αυτήνοι σε ανάστησαν και δεν μπήκε δύναμη και ζαϊρέδες και πολεμοφόδια. Αυτήνοι ψύχωσαν εκείνους που πολιορκούσαν τους ντόπιους Τούρκους και φρουρές· και νηστικούς κι αδύνατους τους περιλάβαν και τους σφάξαν σαν τραγιά. Και τέλος πάντων, πατρίδα, αυτήνοι κατατρέχονται από τους Εκλαμπρότατους, τους Εξοχώτατους, από τον Κυβερνήτη σου κι αδελφούς του. Ο Αγουστίνος κι ο Βιάρος αυτήνων των σκοτωμένων τις γυναίκες και κορίτσια κυνηγούν. Αυτούς τους αγωνιστάς κατατρέχουν και τους λένε να πάνε να διακονέψουν: «Ποιος σας είπε» τους λένε «να σηκώσετε άρματα να δυστυχίσετε;» (Β΄ 67-68).

Αυτοί είναι οι λόγοι που σπρώχνουν τον Μακρυγιάννη να οργανώσει τη συνωμοσία που καταλήγει στο Σύνταγμα της Γ' Σεπτεμβρίου. Ορκίζει σ'όλο το κράτος. Ιδού πώς ορκίζει. Η σκηνή είναι στο σπίτι του Μακρυγιάννη ένα βράδυ· ένας αγωνιστής κάθεται μαζί του· καθώς τσουγκρίζουν τα ποτήρια, η κουβέντα τελειώνει έτσι:

»- Πού το τσάκισες αυτό το χέρι;

»- Στο Μεσολόγγι, μου λέγει.

»- Πού το τσάκισα εγώ αυτό;

»- Στους Μύλους τ'Αναπλιού.

»- Γιατί τα τσακίσαμε;

»- Για τη λευτεριά της πατρίδος.

»- Πού'ναι η λευτεριά κι η δικαιοσύνη; Σήκω απάνου!

»-Τον παίρνω και πάμε και τον ορκίζω (Β΄ 375).

Και γίνεται το Σύνταγμα και πέφτει στα χέρια των πολιτικών και εξευτελίζεται, κι ο Μακρυγιάννης ολοένα αποτραβιέται από τον κόσμο.

«Όσοι έχουν την τύχη μας σήμερο στα χέρια τους» γράφει κατά το 1851 «όσοι μας κυβερνούν, μεγάλοι και μικροί, και υπουργοί και βουλευταί, τό 'χουν σε δόξα, τό 'χουν σε τιμη' , το 'χουν σε ικανότη το να τους ειπείς ότι έκλεψαν, ότι πρόδωσαν, ότι ήφεραν τόσα κακά στην πατρίδα. Είναι άξιοι άνθρωποι και τιμώνται και βραβεύονται. Όσοι είναι τίμιοι κατατρέχονται ως ανάξιοι της κοινωνίας και της πολιτείας» (Β΄ 463).

Καί πάλι:

«Φανήκετε όλοι τι αξίζετε και τι κάμετε στην πατρίδα, αρχή και τέλος. Σας θεωρούσαν οι μέσα και οι έξω πως κάτι ήσασταν. Κι είστε ό,τι είστε. Ήσασταν ό,τι θεωρούσαν οι Ευρωπαίοι το Σουλτάνο και δεν τολμούσαν να του αφαιρέσουν τον τίτλο του 'Γκρανσινιόρη'. Όσο έβλεπαν το τζαμί στη Βιένα σκιάζονταν κι έτρεμαν να μην πάγει και παραμέσα και φκιάσει κι άλλα τζαμιά. Κι από αυτό το φόβο κάποτε του πλέρωναν και φόρο. Κι όταν βγήκαν μια χούφτα άνθρωποι και τους απόδειξαν ότι δεν έχει πλέον ο Γκρανσινιόρης μαστόρους να χτίσει τζαμιά· ότι θα πέσουν κι αυτά που έχει, από τότε τον λένε «ο Τούρκος». Και γι'αυτό οι ευεργέτες μας βάνουν τα φώτα τους να μας προκόψουν. Όμως και χωρίς κανένας από αυτούς να μας πειράξει μ'έργα, ας είστε καλά εσείς, που δεν αφήσατε κανένα κουσούρι και μας καταντήσετε τέτοιους που είμαστε» (Β' 462).

Μόνο οι παλιοί του σύντροφοι τον βλέπουν. Ωστόσο η Κυβέρνηση πάντα τον υποψιάζεται. Ο Όθων ποτέ δεν του συγχώρεσε τη συνωμοσία του '43. Ο Μακρυγιάννης είναι πάντα γι'αυτούς ένα άγριο θηρίο που πρέπει να κλειστεί στο κλουβί. Έτσι κατά το Σεπτέμβριο του '51 αρχίζουν και κυκλοφορούν οι κατηγορίες -ανυπόστατες, αστήριχτες, που δεν αποδείχτηκαν ποτέ: Ο Μακρυγιάννης θέλει να σκοτώσει το βασιλιά, θέλει να κάνει δημοκρατία. Ο Μακρυγιάννης συνεννοείται με κάτι πρόσφυγες Πολωνούς που κυκλοφορούν ανατρεπτικές προκηρύξεις. Ο Μακρυγιάννης είπε ύποπτες κουβέντες σ'έναν Ν. Στεφανίδη, διαβόητο βωμολόχο, που είναι και ο μοναδικός μάρτυρας στη δίκη του. Έτσι τον περιορίζουν στο σπίτι του. Ο Μακρυγιάννης είναι σάπιος από τις εφτά πληγές που μάζεψε στον αγώνα. «Αι πληγαί συχνά ηνοίγοντο αιμορροούσαι» γράφει ο γιατρός Γούδας που μίλησε στη κηδεία του· «ο εξ αυτών πυρετός κατεβίβρωσκεν αυτόν. Βαρείαι νόσοι επήρχοντο, η δε ανάρρωσις εγένετο βραδυτάτη. Ταύτα ήσαν τα αγαθά ων έλαχεν ο Μακρυγιάννης ως αμοιβήν των υπέρ πατρίδος εξόχων υπηρεσιών αυτού. Πληγαί και ασθένειαι πολυώδυνοι και μετ'αυτών πενία δυσθεράπευτος ως εκείναι (Α΄ μη'). Οι πληγές του κεφαλιού, που πήρε στη μάχη του Σερπετζέ, τον κάνουν κάποτε έξαλλο. Τρεις μέρες προτού τον πάνε στις φυλακές του Μεντρεσέ, μη έχοντας άλλον κριτή να τον δικαιώσει, όπως στα νιάτα του στην εκκλησιά του Αϊγιάννη, κάθεται και γράφει στον ίδιο το Θεό:

«Και δε μας ακούς και δε μας βλέπεις […]. Και να σκούζω νύχτα και μέρα από τις πληγές μου. Και να βλέπω τη δυστυχιμένη μου φαμίλια και τα παιδιά μου πνιγμένα στα κλάματα και ξυπόλυτα. Και

έξι μήνες φυλακωμένος σε δυο αδρασκελιές κάμαρη. Και γιατρό να μη βλέπομε, ούτε ν'αφήνουν κανένα να πλησιάσει νά μας ιδεί. […]. Όλοι θέλουν να χαθούμε. Μας κάνονν ανάκρισες ολωνών, κατ' οίκον έρευνα σπίτια, κατώγια, ταβάνια, κασέλες, εικόνες δικές σου […]. Και στις 13 τουτουνού του μήνα […] ήρθε ο μοίραρχος με τη στολή του, όπου μας φύλαγε, και μου λέγει να πάγω στη φυλακή του Μεντρεσέ, όπου φυλακώνουν τους κακούργους…» (Α΄ πα').

Αλλά τούτη τη φορά δεν μπόρεσε να κλείσει τις συμφωνίες με το Θεό. Είχαν αλλάξει τα χρόνια. Και τον πήγαν στο Μεντρεσέ, και τον ραπίσανε, και τον προπηλακίσανε, και τον κρίνανε σε μια δίκη που ήτανε μια μεγάλη αδιαντροπιά, και τον καταδικάσανε σε θάνατο, που έγινε ύστερα δεσμά και του χαρίστηκαν στις 2 Σεπτεμβρίον 1854. Ο Μακρυγιάννης είναι ένα λεβέντικο κουρέλι. Δε μιλά παρά με το Θεό και τα μικρότερα παιδιά του. Το σπίτι του και το περιβόλι του είναι ρημάδια. Ο τελευταίος ήχος της φωνής τους -ο τελευταίος που ξέρουμε και που θ'άκούσετε τώρα- έρχεται από μακριά, πολύ μακριά. Θαρρείς πως μια ολόκληρη φυλή πάει να ξεψυχήσει:

«Αφού με λευτέρωσαν και πήγα στο χαλασμένο μου σπίτι και στην ταλαίπωρή μου οικογένεια, μ'ανάδωσαν οι πληγές, τη μια Λαμπρή επέρσι και τη Λαμπρή που πέρασε πάγει δυο χρόνια τώρα. Πήγα στη σπηλιά πού 'ναι στο περιβόλι μου να ξανασάνω. Και με το στανιό και ακουμπώντας με το ξύλο έσωσα εκεί. Μου ρίχνουν πέτρες και με χτυπούν και μαγαρισιές ανθρώπινες απάνω μου: 'Φάγε απ' αυτές, στρατηγέ Μακρυγιάννη, να χορτάσεις πού 'θελες να κάμεις σύνταμα!' Και μ' ανοίγουν τόσες νέες πληγές από τα χτυπήματα κι από τ'αγκυλώματα […]· εσάπισα, εσκουλήκιασα. Αυτά έστειλα στη δημαρχία κι ακρόαση δε μού 'δωκε. Και εξακολούθαγε αυτό ως την παραμονή της Σωτήρος. Και ανήμερα με χτύπησαν πολύ· έμεινα νεκρός· δε στανόμουν, ζωντανός είμαι ή πεθαμένος…»(Α΄ πς')

Δεν είναι πολλά χρόνια, ψάχνοντας στο Εθνολογικό Μουσείο να βρω ενθύμια του Μακρυγιάννη, είδα το γύψινο αποτύπωμα του νεκρού κεφαλιού του. Ήταν σαν ένα μαραγκιασμένο μήλο ή ένα πετράδι της ακρογιαλιάς, βαθιά γλυμμένο από το ακαταπόνητο κύμα, λίγο μεγαλύτερο από μια γροθιά. Αυτό το ταλαίπωρο πράγμα ήταν ό,τι είχε απομείνει, την ώρα του θανάτου, από την ωραία και την ευγενικιά μορφή του μεγαλόψυχου άντρα.

3

ΘΑ ΗΘΕΛΑ τώρα προτού τελειώσω, να συνοψίσω τη γνώμη μου για την αξία του βιβλίου του Μακρυγιάννη. Ακούσατε λίγες περικοπές του. Είναι ελάχιστες και ανεπαρκείς. Αλλά θα σας δώσουν οπωσδήποτε μιά μικρή βάση για να κρίνετε την ιδέα μου, που είναι η ακόλουθη: Ο Μακρυγιάννης είναι ο πιο σημαντικός πεζογράφος της νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας, αν όχι ο πιο μεγάλος, γιατί έχομε τον Παπαδιαμάντη.

Ας αναλογιστούμε για μια στιγμή τι εννοούμε όταν λέμε πεζός λόγος. Εδώ και κάμποσες δεκαετίες, οι ποιητές πήραν την άδεια να μη χρησιμοποιούν κανονικά τα εξωτερικά και χοντρά γνωρίσματα της ποίησης -δεν ήταν άλλωστε διόλου γνωρίσματα- όπως οι ρίμες και ο παλιός μνημοτεχνικός στίχος. Αυτό δε σημαίνει φυσικά πως η διάκριση ανάμεσα στον ποιητικό και τον πεζό λόγο έπαψε να υπάρχει. Έγινε απεναντίας πιο ουσιαστική. Η ποίηση είναι ένα είδος χορού, η πρόζα είναι, και πρέπει να είναι, ένα βάδισμα που μας οδηγεί κάπου. Με την πρόζα που σας διαβάζω τώρα προσπαθώ να σας οδηγήσω, περπατώντας στο πλάϊ σας, για νά ιδήτε τι πράγμα είναι αυτός ο Μακρυγιάννης, όπως αν σας δεχόμουνα σε μια άγνωστή σας πολιτεία. Αν είχα να γράψω ένα ποίημα που να εκφράζει τον Μακρυγιάννη δε θα ήταν διόλου το ίδιο. Θα κοίταζα να γράψω τρεις γραμμές ή τρεις σελίδες, συγκεντρώνοντας από την εμπειρία που έχω των εικόνων και των καημών του τόπου μου, τις λέξεις εκείνες που κατά το αίσθημά μου θα σας έδιναν τη συγκίνηση που μου έδωσε, χωρίς ίσως να τον ονομάσω διόλου, αυτόν ή τα πράγματα που ονομάζει. Στην ποίηση, το προηγούμενο βήμα δε χάνεται ποτέ μέσα στο επόμενο, απεναντίας μένει καρφωμένο στη μνήμη ως το τέλος και ακέραιο μέσα στο σύνολο του ποιήματος. Στην πρόζα, κάθε βήμα καταναλίσκεται μόλις

τέλειωσε ο προορισμός του, που είναι να προχωρήσουμε. Η μονάδα στην ποίηση είναι η λέξη· είναι ο παράγραφος, είναι η σελίδα που γυρίζουμε σιωπηλά. Η μορφή της και ο ρυθμός της είναι ο δρόμος, καθώς τον ακολουθούμε· και το περιεχόμενό της, τα πράγματα που συνδυάζονται, καθώς τα βλέπουμε προχωρώντας. Γι'αυτό η πρόζα που πάει να χορέψει είναι άσκημη πρόζα -δεν υπάρχει χειρότερο πράγμα στον κόσμο από την πρόζα που λέγεται «ποιητική»- και όλο το ζήτημα δεν είναι να τη γράψει κανείς ωραία αλλά να τη γράψει σωστά. Και δεν μπορεί να τη γράψει σωστά αν δεν έχει ορισμένα πράγματα να δείξει, που πιστεύει πως είναι αξιόλογα. Αν δεν έχει ένα σημαντικό περιεχόμενο.

Το περιεχόμενο της γραφής του Μακρυγιάννη είναι ο ατέλειωτος και ο πραγματικός αγώνας ενός ανθρώπου, που με όλα τα ένστικτα της φυλής του ριζωμένα βαριά μέσα στα σπλάχνα του, αναζητά την ελευθερία, το δίκιο, την ανθρωπιά.

«Ανάμεσα Πάτρα και Γαστούνι» σημειώνει -το περιστατικό πρέπει να έχει συμβεί γυρω στα 1830- «είναι ένα χωριό, το Μέγα Σπήλαιγο. Έκαμα κονάκι εκεί. Μου παραπονιόνται οι κάτοικοι από την τυραγνία που δοκιμάζουν από τους καλογέρους: ό,τι παίρνουν το αρπάζουν αυτήνοι. Είχα κονάκι σ'ενού παπά το σπίτι. Τότε τους λέγω:

«- Σαν τραβάτε τόση τυραγνία, δεν τ'αφήνετε το χωριό σας να φύγετε, να πάτε σ'άλλο χωριό εθνικό, πού 'ναι, τόσα;

»Μου λέγει η παπαδιά:

»-Όταν ήρθαν οι Τούρκοι, εμείς ήμαστε μέσα στο βάλτο στο νερό, τόσες ψυχές, να γλιτώσουμε. Και ήρθαν οι Τούρκοι και μας πιάσανε. Και ήταν το σώμα μας καταματωμένο από τις αβδέλες -μας φάγαν. Και τα παιδιά πεταμένα μέσα -γιομάτο το νερό- σα μπακακάκια πλέγαν. Κι άλλα ζωντανά κι άλλα τελείωναν. Και μ' αφάνισαν κι εμένα και τις άλλες. Γιατί τα τραβήξαμε αυτά; Γι'αυτήνη τήν πατρίδα. Και τώρα δικαιοσύνη δε βρίσκομε από κανέναν. Όλο δόλο και απάτη.

»Κι έκλαιγε με πικρά δάκρυα. Την παρηγόρησα. Με πήρε το παράπονο κι έκλαψα κι εγώ» (Β΄ 258).

Πολέμησε, αγωνίστηκε πίστεψε, σακατεύτηκε, αηδίασε, θύμωσε. Αλλά έμεινε -όπως βγαίνει από το γράψιμό του το απελέκητο- πάντα ορθός ως το τέλος: άνθρωπος στο ύψος του ανθρώπου. Δεν έγινε μήτε υπεράνθρωπος μήτε σκουλήκι. Αλήθεια, μια από τις χάρες του Μακρυγιάννη, που γεμίζει αγαλλίαση την ψυχή, είναι αυτό το συναίσθημα, που δεν παύει ποτέ να μας δίνει· το συναίσθημα πως έχουμε στο πλάι μας έναν οδηγό -τόσο ανθρώπινο-, που είναι μέτρο των πραγμάτων και των όντων. Αυτό το ίδιο συναίσθημα που είναι ζυμωμένο με κάθε ελληνική ιδιοσυγκρασία, από τους παμπάλαιους καιρούς που ο Οιδίποδας κατάργησε τη Σφίγγα και τον εφιαλτικό κόσμο της λέγοντας μόνο μια λέξη: ο άνθρωπος.

Ο ελεύθερος άνθρωπος, ο δίκαιος άνθρωπος, ο άνθρωπος ζυγαριά της ζωής -αν υπάρχει μια ιδέα βασικά ελληνική, δεν είναι άλλη. Γεννιέται στα χαράματα της ελληνικής σκέψης· έπειτα τη διατυπώνει μια για πάντα ο Αισχύλος. Όποιος ξεπερνά το μέτρο είναι υβριστής, και ύβρις είναι το μεγαλύτερο κακό που μπορεί να μας συμβεί. Για να μεταχειριστώ τη φρασεολογία του Μακρυγιάννη, οι Έλληνες, από τα παλιά εκείνα χρόνια, είναι στο «έμείς», δεν είναι στο «εγώ». Γιατί μόλις το εγώ γυρέψει να ξεπεράσει το εμείς, αμέσως η Άτη, η αυστηρή μοίρα που φροντίζει για την ισορροπία του κόσμου, το κεραυνώνει. Ολάκερη η αρχαία μας τραγωδία είναι γεμάτη από τα σύμβολα αυτής της ιδέας. Και το σύμβολο που με συγκινεί περισσότερο απ'όλα το βρίσκω στους Πέρσες. Ο Ξέρξης, μας λέει ο παλιός μύθος, νικήθηκε γιατί ήταν υβριστής, γιατί έκαμε αυτή την υπέρογκη πράξη: μαστίγωσε τη θάλασσα. Γι'αυτό βρήκε στη θάλασσα τον όλεθρό του. Σ'αυτό το στοιχείο που μολονότι είναι πάντα ταραγμένο και δεν ήσυχάζει ποτέ, αναζητά πάντα την ισορροπία, το ζύγιασμα.

Στο ξέσπασμα της επανάστασης, στην Άρτα, ο Μακρυγιάννης ακούει έναν μπέη να μιλά στους φίλους τους αυτά τα λόγια, που σημειώνει:

«Πασάδες και μπέηδες, θα χαθούμε! Θα χαθούμε! […] Ότι ετούτος ο πόλεμος δεν είναι μήτε με το Μόσκοβο, μήτε με τον Εγγλέζο, μήτε με τον Φραντσέζο. Αδικήσαμε το ραγιά και από πλούτη και από τιμή και τον αφανίσαμε. Και μαύρισαν τα μάτια του και μας σήκωσε το ντονφέκι. Κι ο Σουλτάνος το γομάρι δεν ξέρει τι του γίνεται· τον γελάνε εκείνοι που τον τριγυρίζουν…». (Β' 24).

Την αιτία της ελληνικής επανάστασης και του ολέθρου των τυράννων τη διατυπώνει ο Μακρυγιάννης με μιά λέξη στο στόμα ενός αντιπάλου, όπως ο Αισχύλος βάζει τους εχθρούς να μιλούν για την καταστροφή της Σαλαμίνας. «Θα χαθούμε γιατί αδικήσαμε». Τους αρχαίους, αν θέλουμε πραγματικά να τους καταλάβουμε, θα πρέπει πάντα να ερευνούμε την ψυχή του λαού μας. Τα λόγια αυτά ειπώθηκαν στα 1821. Ο Μακρυγιάννης τα κρατά στη μνήμη του για να τα σημειώσει χρόνια αργότερα, κατά τα 1829, αφού μάζεψε όλη την πείρα της τρομαχτικής εκείνης πάλης. Τον βλέπω να τα συλλογίζεται σε δύσκολες ώρες. Υπάρχουν πίσω από κάθε του πράξη και από κάθε του απόφθεγμα. Πίσω από την ακόλουθη συνομιλία που έχει με το Γάλλο ναύαρχο de Rigny, όταν ετοιμάζεται να πολεμήσει στους Μύλους:

«Εκεί πού 'φκιανα τις θέσεις στους Μύλους, ήρθε ο Ντερνύς να με ιδεί: Μου λέγει:

»- Τι κάνεις αυτού; Αυτές οι θέσες είναι αδύνατες· τι πόλεμο θα κάνετε με τον Μπραΐμη αυτού;

»Του λέγω:

»- Είναι αδύνατες οι θέσες κι εμείς. Όμως είναι δυνατός ο Θεός που μας προστατεύει, και θα δείξομε την τύχη μας σ'αυτές τις θέσες τις αδύνατες. Κι αν είμαστε ολίγοι στο πλήθος του Μπραΐμη, παρηγοριόμαστε μ'έναν τρόπο· ότι η τύχη μας έχει τους Έλληνες πάντοτε ολίγους. Ότι αρχή και τέλος παλαιόθε και ως τώρα, όλα τα θεριά πολεμούν να μας φάνε και δεν μπορούνε. Τρώνε από μας και μένει και μαγιά. Και οι ολίγοι αποφασίζουν να πεθάνουν. Και όταν κάνουν αυτήνη την απόφαση, λίγες φορές χάνουν και πολλές κερδαίνουν. Η θέση όπου είμαστε σήμερα εδώ είναι τοιούτη. Και θα ιδούμε την τύχη μας οι αδύνατοι με τους δυνατούς.

»- Τρε μπιεν, λέγει κι αναχώρησε ο ναύαρχος» (Β' 169).

Αυτή είναι η πίστη και η ασφάλεια που μας δίνει ο Μακρυγιάννης.

Ο δεύτερος λόγος που πιστεύω πως ο Μακρυγιάννης είναι ο πιο σημαντικός πεζογράφος μας είναι γιατί τον νομίζω σαν ένα μεγάλο διδάσκαλο της γλώσσας μας. Αν εξαιρέσω την ερειπωμένη Γυναίκα της Ζάκυθος του Σολωμού, δεν ξέρω άλλο κείμενο στα νέα μας γράμματα που να διδάσκει τόσα πολλά όσο το κείμενο του Μακρυγιάννη.

Κάποτε μου έτυχε να γράψω έναν πρόλαγο στα ποιήματα του Κάλβου· κι επειδή νόμισα πως ένα από τα σπουδαία προβλήματα που έθετε ο Κάλβος ήταν το πρόβλημα της γλωσσικής έκφρασης, μ'έψεξαν γιατί ασχολήθηκα μ'αυτό, αντί ν'ασχοληθώ με πράγματα που βροντοφωνούσε ο ποιητής και δεν είχαν καθόλου την ανάγκη μου για να γίνουν αισθητά από τον καθένα. Με απασχολεί η γλώσσα, γιατί είναι το υλικό του συγγραφέα, και όχι γιατί μ'αρέσει να ξαναγυρίζω στο παλιό γλωσσικό ζήτημα, που είναι τελειωμένο για την Ελλάδα. Κανένας λογοτέχνης δε γράφει πιά, εδώ και χρόνια, τους νεκρούς τύπους. Φαντάζομαι πως όταν με το καλό γυρίσουμε στον τόπο μας, δε θα τους χρησιμοποιεί πια ούτε το Κράτος ούτε η δημοσιογραφία. Σκεφτείτε πως σήμερα, στα μαύρα χρόνια της σκλαβιάς, ολόκληρος ο τύπος που κυκλοφορεί στο πείσμα των τυράννων και εκφράζει την ελεύθερη σκέψη του έθνους, γράφεται στη ζωντανή μας γλώσσα. Αν όμως το γλωσσικό ζήτημα τελείωσε, δεν πρέπει να ξεχνούμε πως κανένας συγγραφέας δεν μπορεί να σταθεί αν δεν είναι

άρχοντας της γλώσσας, όχι των λεξικών ή του συνταχτικού, αλλά αυτής της ζωντανής φύσης που του μεταγγίζει κάθε στιγμή που ανασαίνει η φυλή του. Και για να νιώσουμε και ν'αφομοιώσουμε αυτή τη φύση, θα πρέπει να αισθανθούμε και να ζήσουμε κείμενα σαν του Μακρυγιάννη, που είναι καθώς πιστεύω κείμενα καθαρτήρια.

Περιεχόμενο, γλώσσα. Το περιεχόμενο που θέλει να εκδηλωθεί και η γλώσσα που πρέπει να δώσει μια μορφή, μια ύπαρξη στο περιεχόμενο, να το βγάλει από την αφάνεια. Αυτή η ενέργεια και αυτή η αντενέργεια, ενωμένες στο τέλος, φτιάνουν το ύφος. Οι δυο αντίμαχες αυτές δυνάμεις είναι οι δυσκολίες ενός συγγραφέα. Μ' αυτές διαμορφώνεται και διαμορφώνει ένα ύφος, μια «φωνή», όπως έλεγαν οι αρχαίοι. Κάνει έναρθρο λόγο. Γι'αυτό, με τη γλώσσα και μόνο, όσο καλά και να την ξέρουμε, μπορούμε να κάνουμε περίφημες φράσεις -«σαν τ'άχερο στ'αλώνι», όπως λέει το τραγούδι. Αλλά χωρίς την αντίσταση και το βάρος των πραγμάτων, που πρέπει να αρθρώσουμε, ύφος δε θα έχουμε ποτέ. Ύφος είναι οι δυσκολίες που βρίσκει ένας άνθρωπος για να εκφράσει κάτι, ύφος είναι η ανθρώπινη προσπάθεια, «ύφος είναι ο άνθρωπος», όπως διδάσκει ένα σοφό ρητό. Γι'αυτό, το ύφος του Μακρυγιάννη είναι τόσο πραγματικό. Και μοναδικό, γιατί ήταν μοναδικές οι δυσκολίες του. Μιλώντας σας για την υλική όψη του χειρογράφου του Μακρυγιάννη, σας έλεγα πως μοιάζει με μια οικοδομή όπου συλλαβίζει κανείς το πέρασμα μιας ανθρώπινης προσπάθειας. Το γράψιμό του είναι το ίδιο: μια χειροποίητη οικοδομή. Σε κάθε της λεπτομέρεια, στην ένταση, στην ευκολία, στο παραστράτημα, βλέπει κανείς το πέρασμα ενός ολοζώντανου ανθρώπου. «Ο καλύτερος τρόπος να κρίνουμε ένα κείμενο είναι να κοιτάξουμε να βρούμε ποιες λέξεις του δε λειτουργούν», είπε κάποιος. Το ποσοστό των λέξων που δε λειτουργούν στον Μακρυγιάννη είναι μικρότερο παρά στα έργα όλων των πεζογράφων μας που ξέρω. Και για να τελειώσω, θα ήθελα να θυμηθώ μια φράση του Πιραντέλλο, που συλλογίζομαι πάντα όταν έχω να κρίνω ένα κείμενο. «Υπάρχει» λέει «ένα ύφος πραγμάτων και ένα ύφος λέξεων· και αυτός είναι ο λόγος που ο Δάντης πέθανε στην εξορία, και αυτός είναι ο λόγος που στεφάνωσαν τον Πετράρχη στο Καπιτώλειο». Οι ποιητές κάνουν παράξενες προφητείες. Συλλογίζομαι πως αν ο υπέρογκος παλιάτσος του φασισμού είχε προσέξει τη φρασούλα του Πιραντέλλο, δε θα καταντούσε στα τωρινά του χάλια. Τον έφαγε η πομπή των λέξεων, αυτή η τραγική φρεναπάτη. Αλλά οι πολιτικοί έχουν σπάνια τον καιρό να προσέξουν κάτι τέτοιες λεπτομέρειες.

Οπωσδήποτε, αυτό το ύφος των πραγμάτων, το ύφος της ανάγκης, το ύφος το αποτελεσματικό, το βρίσκω στον Μακρυγιάννη. Ποτέ δεν ξανακούσαμε στην Ελλάδα μια τόσο αδρή φωνή. Κι αυτό δεν είναι λαογραφία. Η φωνή του Μακρυγιάννη είναι ένας κλώνος από το στιβαρό δέντρο που έδωσε τον Ερωτόκριτο και τη Θυσία του Αβραάμ, τα δημοτικά μας τραγούδια, κι έδωσε ακόμη -προτείνω την ταπεινή μου ιδέα για όσο αξίζει- τον πιο μεγάλο καλλιτέχνη που βγήκε από την Ελλάδα, ύστερα από τους αρχαίους, το Θεοτοκόπουλο.

Αυτα είχα να σας πω για τον Μακρυγιάννη, τον αγράμματο στρατοκόπο ενός μεγάλου βίου, που με τόση προσπάθεια αποτυπώνει πάνω στο χαρτί τα πράγματα που βλέπει η συνείδησή του. Τον σίγουρο μαντατοφόρο της μακριάς και αδιάσπαστης λαϊκής μας παράδοσης, που επειδή την κρατά τόσο βαθιά ριζωμένη μέσα του, έρχεται να μας πει με τη φωνή πολλών ανθρώπων, και όχι ενός μονάχα, τι είμαστε και πως είμαστε κι εμείς οι ίδιοι. Πως ο θυμός του, ο πόνος του και η τραγωδία του, δεν είναι ατομικές του υποθέσεις, αλλά υποθέσεις δικές σας και δικές μου και όλων μας· υποθέσεις όπου όλοι μαζί, πεθαμένοι και ζωντανοί, είμαστε αλληλέγγυοι και συνυπεύθυνοι. Έρχεται να μας ψιθυρίσει πως οι ομορφιές μας και τα στολίδια μας και τα υπάρχοντα, που τα νομίζαμε πολύτιμα, πάνε και πάνε, πάλιωσαν και τρίφτηκαν κι έγιναν σαρίδια, και πως σε τίποτε άλλο δε φελάν παρά να μας βαραίνουν, όπως την τραγική και την απελπισμένη Φαίδρα.

Έρχεται να το ψιθυρίσει στους πνευματικούς ανθρώπους τουλάχιστο.

Από τις παραμονές του περασμένου πολέμου οι πνευματικοί τεχνίτες της Ευρώπης -εννοώ τα ενδεικτικά έργα- έχουν καθαρά τη συνείδηση πως ζουν σ'έναν κόσμο χαλασμένο. Αυτή η συνείδηση

προκάλεσε εξαιρετικά βίαιες πνευματικές επαναστάσεις, που φάνηκαν από τα πρώτα χρόνια της ειρήνης. Όλη η περίοδος του μεσοπολέμου μπορεί να χαρακτηριστεί σα μια περίοδος απογνωσμένων αναζητήσεων, εσωτερικών ανασκαφών, ελέγχου της πραγματικότητας που μας περιστοιχίζει και που γίνεται στάχτη στα δάχτυλα που την αγγίζουν. Και αυτά οδηγούσαν στο απροχώρητο, στη σιωπή. Υπήρχε η αίσθηση μιας βαριάς αμαρτίας σ'αυτή την κατάσταση. Πάνω σ'αυτή την Έρμη Χώρα, για να χρησιμοποιήσω ένα χαρακτηριστικό τίτλο των χρόνων εκείνων, ήρθαν άλλοι νέοι και ζήτησαν να χτίσουν. Ο ισπανικός πόλεμος, που είναι η αρχή του σημερινού, τους έδωσε αφορμή να δώσουν τα τελευταία σημάδια τους.

Από τον ισπανικό πόλεμο και πέρα δεν ξέρουμε πια. Δεν είναι υπερβολή να πούμε πως περνούμε μια περίοδο πνευματικού συσκοτισμού στην Ευρώπη. Ο σημερινός πόλεμος δεν είναι, όπως ο περασμένος, εποχή καλλιτεχνικής δημιουργίας. Και το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να λογαριάζουμε την περασμένη μας πείρα και την τωρινή, προσμένοντας την αυγή που αναπότρεπτα θα χαράξει. Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να κουβεντιάζουμε με γνωστούς και μ' αγνώστους συντρόφους· να προσέχουμε τα μηνύματα και αυτών και των αληθινών πνευματικών προγόνων μας· να καθαρίζουμε τη συνείδησή μας από τις πρόσκαιρες φαντασιοπληξίες· και να πιστεύουμε πως ένας τόσο μεγάλος πόνος όπως ο σημερινός δεν μπορεί παρά να μας οδηγήσει σε μια μεγάλη ανάσταση, και να κοιτάζουμε πώς θα είμαστε έτοιμοι να φανούμε αντάξιοί της· να κάνουμε το χρέος μας -«ποίημα του χρέους» ονόμαζε ένα από τα μεγάλα του ποιήματα ο Σολωμός. Η ανάσταση αυτή δεν μπορεί να είναι παρά μια ανάσταση της ζωής του ανθρώπου, με την πιο βαριά έννοια. Και σαν τέτοια, θα πρέπει να καταργήσει τις ωμότητες, τα φίμωτρα, τις φυλακές, τις υποκρισίες. Θα πρέπει να είναι έτσι, ή θα έχουν πάει, αλίμονο, όλα αυτά που ζούμε τώρα στα χαμένα· θα είναι έτσι, ή θα έχει πέσει ο κόσμος σε μια κατάσταση γενικής νεκροφάνειας. Και αν γίνει αυτό που πιστεύουμε και αγωνιζόμαστε για να γίνει, τότε είναι πολύ πιθανό, πως στην πατρίδα μας, όπου για πρώτη φορά οι ανθρώπινες αξίες είδαν το φως, οι φωτισμένοι και οι μορφωμένοι θα καταλάβουν, γιατί ακριβώς θα είναι πραγματικοί φωτισμένοι και μορφωμένοι, πως η παιδεία της ψυχής τους θα έχει πολλά να ωφεληθεί από ένα έργο σαν του Μακρυγιάννη, που είναι, καθώς πιστεύω, η συνείδηση ενός ολόκληρου λαού- μια πολύτιμη διαθήκη.

Το κείμενο αυτό είχε αναρτηθεί και [τα πρώτα χρόνια του Αντίβαρου]